

УДК811.161.2'06'37

**ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНА КАТЕГОРІЯ КРАТНОСТІ
В СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ**

Ачилова О. Л.

Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, Сімферополь, Україна

У статті представлено сучасну концепцію категорії кратності як функціонально-семантичної категорії, що в текстовій системі реалізується як в окремій дієслівній формі, так і у взаємодії з іншими лінгвістичними компонентами з повторюваним значенням.

Ключові слова: категорія кратності, функціонально-семантична категорія, функціонально-семантичне поле, мультиплікативна кратність, дистрибутивна кратність, ітеративна кратність.

Функціонально-семантична категорія кратності є одним із центральних понять функціональної граматики. Ця проблема розробляється на матеріалі різних мов, зокрема, в російському мовознавстві їй присвячені роботи О.В. Бондарка, В.С. Храковського, І.В. Долініної, а в україністиці зазначена тема аналізується в дослідженнях Т.М. Голосової

У текстовій системі категорія кратності виявляється як в окремій дієслівній формі, так і у взаємодії з іншими лінгвістичними компонентами, що мають цю семантику. Такий підхід сформувався у зв'язку з поширенням функціонального аспекту в мовознавстві і, зокрема, з розробкою функціональної граматики, яка розглядає семантику кратності в аспекті функціонально-семантичної категорії (ФСК) кратності.

За О.В. Бондарком, ФСК являють собою основні інваріантні категорійні ознаки, які виступають у різноманітних варіантах мовних значень і функцій [4, с. 28], а також завжди пов'язані з конкретними засобами мови, тобто з певною формою мовного вираження. ФСК разом з комплексом різнорівневих засобів у мові формують функціонально-семантичні поля (ФСП).

ФСП – це угруповання граматичних і “конструктивних” лексичних одиниць, а також різних комбінованих (лексико-синтаксичних та ін.) засобів мови, що базуються на певній семантичній категорії і взаємодіють на основі загальності їхніх семантичних функцій. Кожне поле містить систему типів, різновидів і варіантів певної семантичної категорії, співвіднесену з різними формальними засобами їхнього вираження [4]. Тобто кожне ФСП являє собою білатеральну єдність, що має план змісту і план вираження.

Категорія кратності розглядається з позиції ФСП кратності. Це дає можливість визначити особливості формування й розгортання ФСК кратності та умови її реалізації на рівні тексту.

Поняття ФСП пов'язане з уявленням про певний простір. В умовному просторі функцій і засобів встановлюється конфігурація центральних і периферійних компонентів поля, виділяються зони перехрещення з іншими полями.

Як відзначає В.С. Храковський, семантична ознака кратності реалізується як сукупність двох пов'язаних значень: однократності й неоднократності. Одне з цих значень приєднується до значень дієслівних, лексем, які мають цю семантичну ознаку. Проте значення кратності стосується не тільки дієслівної лексики, але й ситуації, представлені в контексті. Ознака кратності співвідноситься з відповідним ФСП, яке складається з трьох компонентів: 1) семантичних класів дієслів зі значенням кратності; 2) слів і словосполучень, які лексично виражають значення кратності і поєднуються із семантичними класами таких дієслів; 3) граматичних категорій, спеціально призначених для вираження цієї семантичної ознаки, і тих категорій, які виражають це значення побіжно, а також будь-які граматичні засоби, що використовуються для вираження семантичної ознаки кратності [4, с. 126-127].

Перший компонент ФСП представлений дієсловами, які містять сему кратності і називають такі кратні дії, які за своєю природою можуть перериватися і відновлюватися. Так, дієслова, що означають постійні ознаки і відношення, а також стійкі стани, зазвичай не поєднуються із значенням кратності (на зразок *сидіти, сумувати, вважати* тощо). Усі інші дієслова, а це дієслова зі значенням тимчасового стану чи обмеженого процесу, поєднуються із значенням кратності і входять у ФСП кратності (наприклад, *наварити, нанести, блискати* тощо) [4, с. 126-128]. Як зазначає І.В. Долініна, кратне значення притаманне окремим групам дієслів, які мають або особливе значення повторюваності (*стогнати, кашляти* тощо), або специфічну словотвірну структуру (*пороздавати, передзвонюватися* і под.). У решті випадків кратне значення може бути встановлене тільки з контексту всього висловлення [5, с. 227-228].

Другим компонентом ФСП кратності є детермінантні показники, тобто обставини, що виражають значення кратності лексично: обставини циклічності (*по суботах, вечорами, щохвилини* тощо), інтервалу (*іноді, час від часу, періодично* та ін.), узуальності (*зазвичай, завжди, постійно* і под.), обставини кратності або лічильного комплексу (*двічі, тричі, кілька разів*), комплексні обставини (на зразок *три рази на день, декілька разів на рік* тощо) [4, с. 128-129].

Третій компонент ФСП кратності складають граматичні засоби, які використовуються для вираження неоднократного повторення ситуацій. Це форми певних родів дієслівної дії, а також форми недоконаного виду, яким притаманне конкретно-процесне (*Дівчина перебирає олівці*) й необмежено-кратне значення (*Дід щовечора мені телефонує*) [4, с. 129-131].

На основі цих трьох компонентів, що формують кратне значення, можна виділити три семантичні типи неоднократності: мультиплікативну, ітеративну, або дискретну [4], та дистрибутивну.

Мультиплікативна кратність має такі семантичні особливості:

1) у кожній із ситуацій, що входять до мультиплікативної множинності, беруть участь одні й ті ж суб'єкти;

2) мультиплікативна неоднократність монотемпоральна, оскільки ситуації, з яких вона складається, займають один безперервний період часу, що може бути яким завгодно коротким або яким завгодно тривалим.

Наприклад: *Декілька разів хлопець помахав рукою; Всю ніч хворий кашляв.*

Важливо відзначити, що мультиплікативна неоднократність реалізується насамперед у реченнях з дієсловами багатоактного способу категорії родів дієслівної дії. З точки зору семантики багатоактні дієслова позначають такі дії, які за своєю природою складаються з низки повторюваних однакових актів (на зразок *скакати, кліпати, блимати* тощо).

На думку І.В. Долініної, мультиплікативну кратність характеризує значення збірності, оскільки мультиплікативна ситуація усвідомлюється як послідовність окремих одиничних дій, що сприймаються як єдиний процес [5, с. 237].

Особливість **ітеративної** неоднократності полягає в тому, що множина повторювальних ситуацій є безкінечною і тому неозначеною. Крім того, ітеративне значення характеризується дискретністю одиничних складників.

Ітеративній неоднократності притаманні такі семантичні особливості:

- 1) у кожній із ситуацій беруть участь одні й ті ж суб'єкти;
- 2) ітеративна неоднократність політемпоральна, тобто ситуації відбуваються в різний період часу.

Наприклад: *Іноді вони засиджуються до самої ночі; Щоднями возили молоко на ринок.*

Семантика ітеративної кратності виникає при такому повторенні одиничних ситуацій, коли кожна з них має власний темпоральний елемент і коли множинність ситуацій передбачає множинність дискретних моментів [5, с. 236].

Важливу роль у вираженні ітеративного значення відіграють обставини, які входять у ФСП кратності і конкретизують зазначену семантику. Це обставини циклічності, дати, інтервалу, узуальності тощо (*щодня, завжди, часто* і под.).

Дистрибутивна кратність теж має дві семантичні особливості:

1) у кожній з однакових мікроситуацій, що входять до дистрибутивної множинності, представлені тотожні і водночас не зовсім тотожні набори учасників, на зразок: *Шуліка покрав усіх курчат*. Тобто в кожній з макроситуацій є як мінімум один учасник, який є одиничним представником певного сукупного учасника, загального для всіх мікроситуацій, з яких складається дистрибутивна множинність;

2) усі мікроситуації, що входять у дистрибутивну множинність, сукупно складають одну монотемпоральну обмежено-тривалу макроситуацію.

Наприклад: *Дівчина перемилла весь посуд.*

Специфіка синтаксичної структури речення з дистрибутивним дієсловом полягає в тому, що як мінімум одну позицію суб'єкта або об'єкта дії займає предметний іменник у множині або збірний іменник в однині.

І.В. Долініна додає, що дистрибутивна кратність може бути об'єктною, суб'єктною, дисперсивною тощо. Напр.: *Хлопець покидав усі свої речі*. Тут одна особа виконує окремі дії щодо групи об'єктів, тому така конструкція трактується як об'єктний дистрибутив. А в реченні *Кожна дитина читала цю книгу* дії окремих членів групи індивідуалізовані, і тому це суб'єктний дистрибутив.

І.В. Долініна звертає увагу на те, що семантика дискретності може суміщатися із значеннями мультиплікативності та ітеративності, а тому пропонує виділяти чотири типи сполученості цих видів кратності [5, с. 242-243]:

1) дискретно-дистрибутивний ітеративний: *Люди один за одним виходили з кімнати* (суб'єктний дистрибутив); *Він їв морозиво за морозивом* (об'єктний дистрибутив). Тут дія кожного суб'єкта (суб'єктний дистрибутив) або кожна дія суб'єкта щодо різних об'єктів (об'єктний дистрибутив) мають послідовний характер;

2) збірно-дистрибутивний ітеративний: *Усі учні нашої школи щороку беруть участь в олімпіадах* (суб'єктний дистрибутив); *Щомісяця лікар оглядає цих дітей* (об'єктний дистрибутив); *При кожному відвідуванні наш директор заходить у всі кабінети*. Тут відбувається повторення в часі дій або тотально репрезентованої групи осіб, або надтотально репрезентованою групою осіб, або групою локативів (третій зразок);

3) дискретно-дистрибутивний неітеративний: *Кожний з нас прочитав цю статтю за останній тиждень*. Цей тип характеризується тим, що індивідуалізовані дії суб'єктів відбуваються в різний час, але в межах певного відрізка часу;

4) збірно-дистрибутивний неітеративний: *Усі ми прочитали цю статтю за останній тиждень*; *Усі їхні друзі роз'їхалися в минулому році*. Тут дії актанта в множині відбуваються різночасно, проте в межах єдиного часового відрізка.

До чистого дистрибутивного значення автор відносить такі випадки, коли семантика множинності пов'язана тільки з індивідуалізацією кожної окремої ситуації або підкресленою цілісністю їхньої суми [5, с. 242], пор.: *Діти розбрелися в різні сторони*; *Полицію прибували в усіх кімнатах*.

Це основні семантичні та формальні ознаки категорії повторюваності, які складають ФСП кратності. Проте для більш глибокого розуміння механізму реалізації кратної семантики поняття ФСП є недостатнім, оскільки воно пов'язане лише з парадигматичними відношеннями в системі мови, тоді як аналіз повинен мати вихід у мовлення, де парадигматичні відношення поєднуються із синтагматичними. На рівні парадигматично-синтагматичних відношень виникає категорійна ситуація (КС).

На думку О.В. Бондарка, КС – це типова змістова структура, яка виражається різноманітними засобами висловлення, базується на певній семантичній категорії й утвореному нею в мові ФСП та являє собою один з аспектів загальної ситуації, що передається висловленням, одну з його категорійних характеристик (аспектуальну, темпоральну, модальну, локативну тощо) [1].

КС актуалізує функціонально-семантичної категорії, виражає їх у мовленні, у тексті. Це означає, що той чи інший мовний знак здатен виражати (самостійно або в комплексі з іншими елементами) різні потенційні мовно-мовленнєві функціонально-семантичні категорійні значення на основі категорійних ситуацій.

Залежно від впливу елементів контексту на лінгвістичну одиницю, а також від взаємодії з іншими лінгвістичними одиницями мовні компоненти реалізують або не реалізують те чи інше категорійне значення, тобто сама така реалізація зумовлюється впливом контекстного оточення (дальшого або ближчого), взаємодією мовних елементів між собою тощо, що виявляється в системі тексту.

Вирізняються КС, які загалом є найбільш суттєвим та актуальним елементом із числа семантичних, що формує загальний смисл висловлювання. Решта семантичних компонентів, виражених у висловлюванні, становить фон, на якому розгортається домінуюча категорійна ситуація. Такий фон може або не може бути обов'язковою умовою для розгортання провідної категорійної системи [1].

У текстовій системі категорія кратності формує макроструктуру особливого типу, комплекс дії якої періодично повторюється як система звичних, узуальних, одночасних, послідовних чи точно не визначених у власних темпоральних відношеннях мікроподій.

Значення кратності макроструктури відзначає факт існування дієслівного комплексу, який у цілому є багатоактним, аналогічно до семантики власне граматичної кратності категорії родів дієслівної дії. Для макроструктури характерним є функціонування форм, що позначають квантифіковані дії, які за своєю природою можуть перериватися та відновлюватися. Тому функціонально-семантичну категорійну макроструктурну семантику кратності тексту становлять насамперед форми багатоактного, постійно-узуального (постійно-повторювального), початкового способів категорії родів дієслівної дії (за Ю.С. Масловим, М.О. Шелякіним).

Домінування періодичної повторюваності всієї макроситуації як цілісного поліпредикативного комплексу в системі тексту дозволяє говорити про наявність цього темпорального типу як окремого виду макроструктури тексту. Важливим є й те, що семантика кратності в такому випадку притаманна не лише дієсловам, а й усім мовним елементам. Понятійне значення періодичної повторюваності на рівні макроситуації суттєво не відрізняється від граматичних значень кратності, проте на перший план виступає внутрішня кратна семантика дієслівних лексем макроструктури, а не граматико-контекстуальні комплекси, що представляють зазвичай чітко визначену кратну систему дій. Семантика кратності на рівні макроструктури реалізується більш точно, якщо вона посилена її детермінантами показниками на зразок *щовечора, не раз, зазвичай завжди, іноді* [3], які підкреслюють періодичну повторюваність цілісного поліпредикативного комплексу. Але загалом наявність семантичних детермінантів не є обов'язковою.

Список літератури

1. Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – Л., 1983.
2. Бондарко А.В. Теория значения в системе функциональной грамматики. – М.: Языки славянской культуры. – 2002.
3. Бондарко А.В., Буланин Л.Л. Русский глагол. – Л., 1967.
4. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. – Л.: Наука. – 1987.
5. Теория функциональной грамматики: Качественность. Количественность. – С.-П.: Наука. – 1996.
6. Шелякин М.А. Категория вида и способы действия русского глагола: (Теоретические основы). – Таллин. – 1983.

Ачилова Е.Л. Функціонально-семантична категорія кратності в сучасному мовознавстві // Е.Л.Ачилова// Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия: Филология. Социальные коммуникации. – 2011. – Т. 24 (63), №1 Ч.2. – С. 32-37

В статье представлена современная концепция категории кратности как функционально-семантической категории, реализованной в текстовой системе, как в отдельной глагольной форме, так и во взаимодействии с другими лингвистическими компонентами с повторяемым значением.

Ключевые слова: категория кратности, функционально-семантическая категория, функционально-семантическое поле, мультипликативная кратность, дистрибутивная кратность, итеративная кратность.

Achilova O.L. Functional-semantic category of repetition factor in contemporary linguistics / O.L. Achilova // Scientific Notes of Taurida National V.I. Vernadsky University. – Series: Philology. Social communications. – 2011. – V. 24 (63), №1 P. 2. – P. 32-37

Modern concept of multiplicity category as functional-semantic one is considered in the article. It exists both in text system in separate verbal form and in interaction with other linguistic components with repeatable meaning.

Key words: repetition factor, functional-semantic category, functional-semantic field, multiplicative repetition factor, distributive repetition factor, iterative repetition factor.

Стаття надійшла до редакції 19 січня 2010 року